
COURSE: MANAGERIAL ACCOUNTING
LECTURE 2. MANAGERIAL ACCOUNTING AND COST CONCEPTS
LECTURER: XUSAINOV SH. PhD

“БОШҚАРУВ ҲИСОБИ - ФАНИ
2 – МАВЗУ. БОШҚАРУВ ҲИСОБИ ВА ХАРАЖАТЛАР
ТУШУНЧАСИ
ХУСАИНОВ ШАВКАТ, и.ф.н., доцент

Маълумот учун: барча маъруза тезисларида, тақдимотларда “Cost Accounting: A Managerial Emphasis” (муаллифлар Horngren T. Ch., Datar S.M., Rajan M.V.), “Managerial Accounting” (муаллифлар Ray H. Garrison, Eric W. Noreen, Peter C. Brewer), Management accounting Information for Decision-Making and Strategy Execution (муаллифлар Anthony A. Atkinson, Robert S. Kaplan, Ella Mae Matsumura. Madison S. Mark Young) китоблари материалларидан фойдаланилган, мазкур китоблар фаннинг асосий дарсликлари, аммо бошқа турли манбалардан ҳам фойдаланилади.

Мавзу саволлари:

- 1. Харажатларни харажат объектларига тақсимлаш учун харажатлар таснифлари**
- 2. Ишлаб чиқариш корхоналари учун харажатлар таснифи**
- 3. Ишлаб чиқаришдан ташқари харажатлар**
- 4. Молиявий ҳисоботларни тайёрлаш учун харажатлар таснифлари**

1. Харажатларни харажат объектларига тақсимлаш учун харажатлар таснифлари

Бухгалтерия ҳисобида харажатлар бошқарув эҳтиёжларига қараб турлича таснифланиши мумкин. Шу нуқтаи назардан, харажатлар молиявий ҳисоботларни тайёрлашга имкон берадиган ташқаридан ўрнатилган қоидаларга мувофиқ таснифланади. Аксинча, **бошқарув ҳисоби** ички ҳисоб тизими сифатида компания менежерларга режалар тузиш, операцияларни назорат қилиш ва қарорлар қабул қилиш учун маълумот бериши билан боғлиқ. Ушбу нуқтаи назарга кўра харажатлар турлича таснифланади, бу менежерларга келгусида харажатларни прогноз қилиш, ҳақиқий харажатларни бюджет харажатлари билан солиштириш, харажатларни бизнес сегментларига (масалан, маҳсулот қаторлари, географик ҳудудлар ва тарқатиш каналлари) тақсимлаш ва рақобатчилар билан боғлиқ харажатларни тўғри таққослаш имконини беради.

Турли мақсадлар учун ҳар хил харажатлар таснифи тушунчаси ушбу фаннинг асосий фундаменталь тушунчаларидан биридир ва ушбу беш турдаги

харажатлар таснифи жамланган, яъни харажатлар таснифи (1) харажатлар объектларига харажатларни белгилаш учун, (2) ишлаб чиқарувчи компаниялар учун, (3) молиявий ҳисоботларни тайёрлаш учун, (4) харажат хатти-ҳаракатларини башорат қилиш ва (5) қарорлар қабул қилиш учун.

Харажатлар харажат объектларига турли мақсадларда, шу жумладан нарх белгилаш, рентабеллик бўйича тадқиқотларни тайёрлаш ва харажатларни назорат қилиш учун ажратилади. Харажат **объекти** - бу маҳсулот, мижозлар ва ташкилий бўлинмаларни ўз ичига олган харажатлар маълумотлари керак бўлган ҳар қандай нарса. Харажатларни харажат объектларига тақсимлаш мақсадида харажатлар *бевосита* ёки билвосита бўлинади.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомга мувофиқ барча харажатлар қуйидагиларга гуруҳланади:

маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар:

а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;

б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;

в) бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган устама харажатлар. (Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори, <https://lex.uz/docs/264422>)

Бевосита (бевосита) харажат

Бевосита харажатлар - бу маълум бир харажат объекти бўйича осонгина ва қулай тарзда тақсимланиши (йўналтирилиши) мумкин бўлган харажатлардир. Мисол учун, агар **Adidas** ўзининг турли минтақавий ва миллий савдо офисларига харажатларни тақсимлаётган бўлса, унинг Токиодаги офисидаги савдо менежерининг маоши ушбу офиснинг бевосита харажатлари бўлади. Агар матбаа корхонаси маълум бир мижоз учун 10 000 та брошюра тайёрлаган бўлса, у ҳолда рисоаларни тайёрлаш учун ишлатиладиган қоғоз нархи ўша мижознинг тўғридан - тўғри харажатлари бўлади.

Билвосита харажат

Билвосита харажат - бу маълум бир харажат объектига осонгина ва қулай тарзда тақсимлаб бўлмайдиган харажатлар. Мисол учун, **Campbell Soup** компанияси консерваланган сўп (шўрва)ларнинг ўнлаб турларини ишлаб чиқариши мумкин. Компания менежерининг маоши маълум бир маҳсулот турининг билвосита нархи бўлади, масалан, товукли макарон шўрваси. Сабаби, компания раҳбарининг маоши бутун фабрикани бошқариши натижасида олинади - бирорта шўрва турини ишлаб чиқаришда харажат қилинмайди. *Муайян маҳсулот каби харажат объектига тақсимлаш учун харажат харажат объекти билан боғлиқ бўлиши керак.* Компания раҳбарининг иш ҳақи компаниянинг турли хил маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун *умумий харажатлар* деб аталади. **Умумий харажат** - бу бир қанча харажат

объектларини фаолиятини ташкл этиш учун харажат қилинган, лекин уларни алоҳида тақсимлаб бўлмайдиган харажатлар. Умумий харажатлар - бу билвосита харажатларнинг бир тури.

Харажат объектига қараб муайян бир харажат бевосита ёки билвосита бўлиши мумкин. **Campbell Soup** фабрикаси менежерининг маоши товуқ гўшtidан тайёрланган шўрва ишлаб чиқаришнинг билвосита харажати бўлса-да, ишлаб чиқариш бўлимининг бевосита харажатлари. Биринчи ҳолда, харажат объекти товуқли шўрва ҳисобланади. Иккинчи ҳолда, харажатлар объекти бутун ишлаб чиқариш бўлими ҳисобланади.

2. Ишлаб чиқариш корхоналари учун харажатлар таснифи **Ишлаб чиқариш харажатлари**

Аксарият ишлаб чиқариш компаниялари ишлаб чиқариш харажатларини иккита бевосита харажатлар тоифасига, бевосита моддий харажатларга ва бевосита меҳнат харажатларига ва битта билвосита харажатлар тоифасига, яъни ишлаб чиқариш кўшимча харажатларига ажратадилар.

Бевосита моддий харажатлар (хом ашё, материаллар). Якуний маҳсулотга кирадиган хом ашё, материалларга **моддий харажатлар дейилади**. Бу атама бироз чалғитувчи, чунки у ёғоч қипиғи ёки темир рудаси каби қайта ишланмаган табиий ресурсларни назарда тутди. Аслида, **моддий харажатлар** якуний маҳсулотда ишлатиладиган ҳар қандай материалларни англатади; бир корхонанинг тайёр маҳсулоти эса бошқа корхонанинг хом ашёсига айланиши мумкин. Масалан, **DuPont** томонидан ишлаб чиқарилган **пластмассалар Hewlett-Packard** томонидан шахсий компьютерларида ишлатиладиган хом ашё ҳисобланади.

Бевосита моддий харажатлар тайёр маҳсулотнинг ажралмас қисмига айланган ва тайёр маҳсулотга сарф-харажатларини қулай тарзда тақсимлаш мумкин бўлган хом ашёларни англатади. Бунга, масалан, **Airbus ўзининг тижорат самолётларига ўрнатиш учун субпудратчилардан сотиб оладиган ўриндиқлар, Apple iPhone** смартфонларида фойдаланадиган электрон компонентлар ва **Whirlpool** музлатгичларига ўрнатадиган эшикларни ўз ичига олади.

Бевосита меҳнат харажатлари. Бевосита меҳнат харажатлари алоҳида маҳсулот бирликларига қадар тақсимлаш мумкин бўлган ишчи кучи харажатларидир. Бевосита меҳнат харажатлари баъзан *тегиниш меҳнати деб аталади*, чунки бевосита ишчилар одатда маҳсулот ишлаб чиқарилаётганда унга тегинадилар. Бевосита меҳнат харажатларига мисоллар: **Toyota** конвееридаги йиғувчи ишчилар, уй қурувчи **KB Home**даги дурадгорлар ва **Bombardier Learjet** самолётларига ускуналар ўрнатувчи электриклар.

Менежерлар айрим ҳолларда икки тоифадан иборат бўлган бевосита ишлаб чиқариш харажатларини таннарх деб аташади. Таннарх бевосита материал ҳамда бевосита иш ҳақи тўлови билан боғлиқ меҳнат харажатларининг йиғиндисидир.

Ишлаб чиқаришнинг қўшимча харажатлари / умумишлаб чиқариш харажатлари. Ишлаб чиқаришнинг қўшимча харажатлари учинчи ишлаб чиқариш харажатлари тоифасига киради, бевосита моддий харажатлар ва бевосита меҳнат харажатларидан ташқари барча ишлаб чиқариш харажатларини ўз ичига олади. Масалан, қўшимча ишлаб чиқариш харажатлари хом ашё ва материалларнинг бир қисмини *билвосита моддий харажатлар* ва *билвосита меҳнат харажатлари ўз ичига олади*. **Билвосита моддий харажатлар** хом ашё ва материаллар, масалан, **Samsung HDTV-да электр пайвандлаш учун ишлатиладиган мум ва Ethan Allen стулини** йиғиш учун ишлатиладиган елим, уларнинг харажатларини тайёр маҳсулотларга осонгина ёки қулай тарзда тақсимлаб бўлмайди. **Билвосита меҳнат харажатлари** деганда ишлаб чиқариш объектини бошқаришда муҳим роль ўйнайдиган фаррошлар, назоратчилар, материалларни қайта ишлаш ходимлари, техник хизматчилар ва тунги қўриқчилар каби ходимлар тушунилади; бироқ, бу одамларга иш ҳақи тўлови харажатларини маҳсулотнинг муайян бирликларига осон ёки қулай тарзда тақсимлаб бўлмайди. **Билвосита моддий харажатлар ва билвосита меҳнат харажатларини** аниқ маҳсулотларга қараб ажратиш олиш қийин бўлганлиги сабабли, уларнинг харажатлари умумий ишлаб чиқариш харажатларига киритилади.

Гарчи компаниялар ноишлаб чиқариш фаолиятини таъминлаш учун амортизация, коммунал тўловлар, мулк солиғи ва суғурта мукофотларини ҳам ўз зиммаларига олган бўлсалар ҳам, бу харажатлар умумий ишлаб чиқариш харажатларига киритилмайди. Фақат *заводни ишлатиш* билан боғлиқ билвосита харажатлар ишлаб чиқаришнинг умумий харажатларига киритилган.

Амалда, менежерлар ишлаб чиқариш харажатлари учун турли номлардан фойдаланадилар, масалан, *билвосита ишлаб чиқариш харажатлари, завод қўшимча харажатлари* ва *завод юклараси*. Бу атамаларнинг барчаси ишлаб чиқариш харажатларининг синонимларидир. Менежерлар амалда тез-тез ишлатадиган яна бир атама *конверсия нархидир*. **Конверсия қиймати** бевосита меҳнат ва ишлаб чиқариш харажатлари йиғиндисини англатади. **Конверсия қиймати** атамаси бевосита меҳнат ва қўшимча ишлаб чиқариш харажатларини тавсифлаш учун ишлатилади, чунки бу харажатлар бевосита хом ашё ва материалларни тайёр маҳсулотга *айлантириш учун сарфланади*.

3. Ишлаб чиқаришдан ташқари харажатлар

Ишлаб чиқаришдан ташқари харажатлар ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинадиган ҳамда давр харажатларига киритиладиган харажатлар:

- а) сотиш харажатлари;
- б) бошқариш харажатлари (маъмурий сарф-харажатлар);

в) бошқа операцион харажатлар ва зарарлар;
хўжалик юритувчи субъектнинг умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинмаган хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий фаолияти бўйича харажатлари:

а) фоизлар бўйича харажатлар;

б) хорижий валюта билан операция бўйича салбий курс тафовутлари;

в) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;

г) молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар;

(Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори,
<https://lex.uz/docs/264422>)

Ноишлаб чиқариш харажатлари одатда иккита тоифага бўлинади: (1) *сотиш (тижорат) харажатлари* ва (2) *маъмурий харажатлар*. **Сотиш (тижорат) харажатлари** буюртмачи буюртмаларини таъминлаш ва тайёр маҳсулотни харидорга етказиш учун қилинган барча харажатларни ўз ичига олади. Бу харажатлар баъзан *буюртма олиш* ва *буюртмани тўлдирish харажатлари* деб аталади. Сотиш харажатларига мисол сифатида реклама, юк ташиш, савдо саёҳатлари, савдо комиссиялари, савдо иш ҳақи ва тайёр маҳсулот омборлари харажатлари киради. Сотиш харажатлари бевосита ёки билвосита бўлиши мумкин. Масалан, маълум бир маҳсулотга бағишланган реклама кампаниясининг нархи ушбу маҳсулотнинг бевосита таннари бўлса, кўплаб маҳсулотларни назорат қилувчи маркетинг менежерининг маоши алоҳида маҳсулотларга нисбатан билвосита харажатлардир.

Маъмурий харажатлар ишлаб чиқариш ёки сотиш билан эмас, балки ташкилотни *умумий бошқариш* билан боғлиқ барча харажатларни ўз ичига олади. Маъмурий харажатларга мисол сифатида ижрочи директори бонуслари (мукофотлари), бош бухгалтерия, котиблик, жамоатчилик билан алоқалар ва *умуман* ташкилотнинг умумий бошқаруви билан боғлиқ шунга ўхшаш харажатлар киради. Маъмурий харажатлар бевосита ёки билвосита бўлиши мумкин. Масалан, Шарқий минтақада дебиторлик қарзларини ундириш учун масъул бўлган бухгалтерия менежерининг маоши ўша минтақанинг бевосита харажати бўлса, компаниянинг барча хужудларини назорат қилувчи бош молия директорининг маоши алоҳида шахсга нисбатан билвосита харажатлар ҳисобланади.

4. Молиявий ҳисоботларни тайёрлаш учун харажатлар таснифлари

Бухгалтерия баланси ва даромадлар тўғрисидаги (молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот) ҳисоботни тузишда компаниялар ўз харажатларини *маҳсулот харажатлари* ёки *давр харажатларига* ажратиб олишади. Маҳсулот харажатлари ва давр харажатлари ўртасидаги фарқни тушуниш учун биз биринчи навбатда молиявий бухгалтерия ҳисобининг мос келувчи тамойилини кўриб чиқиш керак.

Одатда, харажатлар даромадлар тўғрисидаги ҳисоботда таннархдан фойда кўрадиган даврда харажатлар сифатида тан олинади. Мисол учун, агар компания икки йил давомида жавобгарлик суғуртасини олдиндан тўлаган бўлса, тўлиқ сумма тўлов амалга оширилган йилнинг харажати ҳисобланмайди. Бунинг ўрнига, ҳар йили харажатларнинг ярми харажат сифатида тан олинади. Сабаби, суғурта тўловидан нафақат биринчи йил эмас, балки иккала йил ҳам фойда кўради. Суғурта тўловининг сарфланмаган қисми балансда олдиндан тўланган суғурта деб аталадиган актив сифатида ҳисобга олинади.

Мувофиқлик *тамойили маълум бир даромадни яратиш учун сарфланган харажатлар даромад тан олинган даврда харажатлар сифатида тан олинishi кераклиги* ҳақидаги ҳисоб-китоб тушунчасига асосланади. Бу шуни англатадики, агар охир-оқибат сотиладиган нарсани сотиб олиш ёки ишлаб чиқариш учун харажатлар келиб чиқса, у ҳолда харажат фақат сотиш амалга оширилганда, яъни фойда пайдо бўлганда харажат сифатида тан олинishi керак. Бундай харажатлар *маҳсулот таннархи* дейилади.

Маҳсулот харажатлари

Молиявий ҳисоб мақсадларида **маҳсулот харажатларига** маҳсулотни сотиб олиш ёки ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча харажатлар киради. Маҳсулот таннархлари маҳсулот бирлигига сотиб олинган ёки ишлаб чиқарилганда «бириктирилади» ва улар сотилгунга қадар захирада қоларкан, ҳар бир маҳсулот бирлигига боғланиб туради. Маҳсулот бирликлари сотилганда, уларнинг харажатлари захирадан харажатлар сифатида чиқарилади (одатда сотилган маҳсулот таннархи деб аталади) ва даромадлар тўғрисидаги ҳисоботда савдо (тушум) билан таққосланади. Маҳсулот таннархи дастлаб товар-моддий захираларга бириктирилганлиги сабабли улар **ишлаб чиқариш харажатлари** деб ҳам аталади .

Ишлаб чиқариш корхоналари учун маҳсулот таннархига бевосита материаллар, бевосита меҳнат ва ишлаб чиқариш харажатлари киради. Ишлаб чиқарувчининг маҳсулот таннархлари даромадлар тўғрисидаги ҳисоботда сотилган маҳсулот таннархига киритилгунга қадар балансдаги учта захира ҳисоби - *Хом ашё* , *ишлов бериш* ва *тайёр маҳсулотлар орқали ўтади*. Хом ашёга якуний маҳсулотга кирадиган ҳар қандай материаллар киради. **Жараёндаги ишлар** қисман тугалланган маҳсулот бирликларидан иборат бўлиб, улар харидорга сотилишидан олдин кейинги ишларни талаб қилади. **Тайёр маҳсулотлар** харидорларга ҳали сотилмаган, тугалланган маҳсулот бирликларидан иборат.

Ишлаб чиқаришда бевосита материаллардан фойдаланилганда, уларнинг харажатлари Хом ашёдан ишлов беришда ишлашга ўтказилади. Бевосита материалларни тайёр маҳсулотга айлантириш учун бевосита меҳнат ва ишлаб чиқариш харажатлари «Work in process» га қўшилади. Маҳсулот бирликлари тугаллангандан сўнг, уларнинг харажатлари ишлов беришдан тайёр маҳсулотга ўтказилади. Ишлаб чиқарувчи ўзининг тайёр маҳсулотини харидорларга

сотганда, харажатлар тайёр маҳсулотдан сотилган маҳсулот таннархига ўтказилади.

Шуни таъкидлаш керакки, маҳсулот таннархи улар юзага келган даврдаги даромадлар тўғрисидаги ҳисоботда ҳар доим ҳам харажатлар сифатида қайд этилмаслиги керак. Аксинча, юқорида айтиб ўтилганидек, улар тегишли маҳсулотлар *сотилган* даврда харажатлар сифатида қайд этилади .

Давр харажатлари

Давр харажатлари маҳсулот таннархи ҳисобланмайдиган барча харажатлардир. *Барча сотиш ва маъмурий харажатлар давр харажатлари сифатида кўриб чиқилади.* Масалан, савдо комиссиялари, реклама, раҳбар ходимларнинг иш ҳақи, жамоатчилик билан алоқалар ва маъмурий идораларнинг ижара харажатлари - буларнинг барчаси давр харажатларидир. Давр харажатлари сотиб олинган ёки ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархига киритилмайди; Бунинг ўрнига, давр харажатлари даромадлар тўғрисидаги ҳисоботда улар юзага келган даврдаги ҳисоб-китобларнинг одатий қоидаларидан фойдаланган ҳолда харажатларга киритилади. Қайд этиш керакки, харажатлар келиб чиқадиган давр пул маблағлари келиб тушиши даври билан мос келиши шарт эмас.

Масалан, юқорида айтиб ўтилганидек, жавобгарликни суғурталаш қиймати суғурта мукофоти тўланган даврдан қатъи назар, суғуртадан фойда кўрадиган даврларга тақсимланади.

Бундай фарқларни аниқлашга ёрдам бериш учун харажатлар кўпинча *ўзгарувчан, доимий* ёки аралаш деб таснифланади. Компаниядаги ҳар бир турдаги харажатларнинг нисбий нисбати унинг **харажатлар таркиби деб номланади**. Мисол учун, компания кўп доимий харажатларга эга бўлиши мумкин, лекин нисбатан камроқ ўзгарувчан ёки аралаш харажатларга эга бўлиши мумкин. Шу билан бир қаторда, у жуда кўп ўзгарувчан харажатларга эга бўлиши мумкин, аммо нисбатан камроқ доимий ёки аралаш харажатлар эга бўлиши ҳам мумкин.

Ўзгарувчан харажат

Ўзгарувчан харажатлар жами фаолият даражасидаги ўзгаришларга бевосита мутаносиб равишда ўзгаради. Ўзгарувчан харажатларнинг кенг тарқалган мисоллари савдо компанияси учун сотилган маҳсулот таннархи, бевосита материаллар, бевосита меҳнат, билвосита материаллар, материаллар ва қувват каби ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгарувчан элементлари ва комиссиялар каби савдо ва маъмурий харажатларнинг ўзгарувчан элементларини ўз ичига олади.

Харажат ўзгарувчан бўлиши учун у *бирор нарсага нисбатан ўзгарувчан бўлиши керак*. Бу «нарса» унинг *фаолият асосидир*. Фаолият **базаси** - бу ўзгарувчан харажатларнинг пайдо бўлишига нима сабаб бўлганлигининг ўлчовидир. Фаолият базаси баъзан *харажатлар омили* деб аталади . Энг кенг тарқалган фаолият асосларидан баъзилари бевосита иш соатлари, машина

соатлари, ишлаб чиқарилган бирликлар ва сотилган бирликлардир. Фаолият асосларининг бошқа мисоллари (харажат драйвери) орасида сотувчилар томонидан босиб ўтилган километрлар (қадамлар) сони, меҳмонхонада тозаланган килограмм кирлар сони, дастурий таъминот компаниясининг техник ёрдам ходимлари томонидан бажарилган кўнғироқлар сони киради.

Доимий харажат

Доимий харажат - бу компаниянинг ишлаб чиқариш фаолиятидаги ўзгаришлардан қатъи назар, жами ҳажми ўзгармасдан қоладиган - доимий бўлиб қоладиган харажатлар. Кўшимча ишлаб чиқариш харажатлари одатда амортизация, суғурта, мулк солиғи, ижара ва назорат иш ҳақи каби турли хил собит харажатларни ўз ичига олади. Худди шундай, сотиш ва маъмурий харажатлар кўпинча маъмурий иш ҳақи, реклама ва ишлаб чиқаришдан ташқари активларнинг амортизацияси каби доимий харажатларни ўз ичига олади. Ўзгарувчан харажатлардан фарқли ўлароқ, доимий харажатларга фаолиятдаги ўзгаришлар таъсир қилмайди. Бинобарин, фаолият даражаси кўтарилиб, пасайиб борар экан, агар уй эгаси ойлик ижарангизни ошириши каби ташқи кучлар таъсирида бўлмаса, жами қатъий харажатлар доимий бўлиб қолади. Nooksack Expeditions мисолини давом эттириш учун компания жиҳозларини сақлаш учун ойига 500 долларга бино ижарага олади, дейлик. Тўланган ижара тўловининг умумий миқдори компания ҳар қандай ой давомида ўз экспедицияларига келган меҳмонлар сонидан қатъий назар бир хил бўлади.

Режалаштириш мақсадларида доимий харажатлар *мажбурий ёки ихтиёрий равишда кўриб чиқиши мумкин*. **Мажбурий доимий харажатлар** кўп йиллик режалаштириш натижасида шаклланган йирик инвестицияларни йўналтирилганлигини ифодалайди, уларни ҳатто кескин ўзгаришларсиз қисқа муддатларда ҳам сезиларли даражада қисқартириш мумкин эмас. Масалан, объектлар ва жиҳозларга инвестициялар, шунингдек, кўчмас мулк солиғи, суғурта мукофотлари ва юқори бошқарув ходимларининг маошлари. Операциялар тўхтатилган ёки қисқартирилган бўлса ҳам амалга оширилган доимий харажатлар қисқа муддатда деярли ўзгармайди, чунки уларни кейинчалик тиклаш харажатлари амалга оширилиши мумкин бўлган ҳар қандай қисқа муддатли тежашдан анча юқори бўлиши мумкин. **Ихтиёрий доимий харажатлар** (кўпинча бошқариладиган доимий харажатлар деб аталади) одатда раҳбариятнинг харажатларни маълум доимий харажатлар моддаларига тақсимлаш тўғрисидаги *йиллик қарорларидан келиб чиқади*.

Ихтиёрий доимий харажатларга мисоллар орасида реклама, тадқиқот, жамоатчилик билан алоқалар, бошқарувни ривожлантириш дастурлари ва талабалар учун амалиёт киради. Ихтиёрий доимий харажатлар ташкилотнинг узоқ муддатли мақсадларига минимал зарар этказган ҳолда қисқа вақт ичида қисқартирилиши мумкин.

Реливант диапазон

Бошқарув бухгалтерлари одатда харажатларни қатъий чизикли деб

ҳисоблашади; яъни, бир томондан харажат ва бошқа томондан фаолият ўртасидаги муносабат *Реливант диапазон деб номланувчи фаолиятнинг тор диапазонидаги тўғри чизиқ билан ифодаланиши мумкин*. Реливант диапазон - бу харажат ҳаракати қатъий чизиқли деган тахмин асосли бўлган фаолият доираси.

Аралаш харажатлар

Аралаш харажат ўзгарувчан ва доимий харажатлар элементларини ўз ичига олади. Аралаш харажатлар ярим ўзгарувчан харажатлар сифатида ҳам танилган.

4. Қарор қабул қилиш учун харажатлар таснифи

Қарор қабул қилиш алтернативаларни танлашни ўз ичига олади. Оқилона танлов қилиш учун муҳим бўлмаган харажатларни (ва имтиёзларни) эътиборсиз қолдириб, тегишли харажатларни (ва имтиёзларни) ҳисобга олиш муҳимдир. Аниқроғи, «дифференциал харажатлар» ва «даромадлар», «қайтарилмайдиган харажатлар» ва «имконият харажатлари» атамаларини тушуниш муҳимдир.

Дифференциал харажат ва даромад

Бизнес қарорларида ҳар бир муқобил бошқа мавжуд муқобилларнинг харажатлари ва фойдалари билан солиштирилиши керак бўлган харажатлар ва фойдаларга эга бўлади. Ҳар қандай икки муқобил ўртасида фарқ қиладиган келажакдаги харажат **дифференциал харажат** деб номланади. Дифференциал харажатлар ҳар доим тегишли харажатлардир. Ҳар қандай икки муқобил ўртасида фарқ қиладиган келажакдаги даромад **дифференциал даромад** деб номланади. Дифференциал даромад тегишли фойданинг намунаси дир. Муқобил вариантлар ўртасида фарқ қилмайдиган ҳар қандай келажакдаги харажат ёки фойда аҳамиятсиз ва эътиборга олинмаслиги керак.

Дифференциал харажат **қўшимча харажат сифатида ҳам танилган**. Гарчи техник жиҳатдан қўшимча харажат фақат бир муқобилдан бошқасига ўсиш билан боғлиқ бўлса-да, таннархнинг пасайиши эса *камаювчи харажатлар деб номланиши керак*. Дифференциал харажат кенгроқ атама бўлиб, муқобил вариантлар ўртасидаги харажатларнинг ошиши (қўшимча харажатлар) ва харажатларнинг камайиши (камайтирувчи харажатлар)ни ўз ичига олади.

Қайтмайдиган харажат ва имкониятлар (муқобил) қиймати

Қайтмайдиган харажат - бу *аллақачон юзага келган* ва ҳозир ёки келажакда қабул қилинган ҳар қандай қарор билан ўзгартирилиши мумкин бўлмаган харажат. Қайтмайдиган харажатларни ҳеч қандай қарор билан ўзгартириш мумкин эмаслиги сабабли, улар дифференциал харажатлар эмас. Ва қарор қабул қилишда фақат дифференциал харажатлар муҳим бўлганлиги сабабли, қайтмайдиган харажатлар ҳар доим эътиборга олинмаслиги керак.

Имконият (муқобил) харажати - бу бир муқобил бошқасини танлашда йўқоладиган потенциал фойда. Имконият харажатлари одатда бухгалтерия ҳисоби регистрларида учрамайди, лекин улар менежернинг ҳар бир қароридан аниқ кўриб чиқилиши керак бўлган харажатлардир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Cost Accounting: A Managerial Emphasis / Horngren T. Ch., Datar S.M., Rajan M.V. / Published by Pearson, 2015
2. Managerial Accounting. 17th Edition / Ray H. Garrison, Eric W. Noreen, Peter C. Brewer / Published by McGraw-Hill Education, 2021
3. Management accounting Information for Decision-Making and Strategy Execution. 6th Edition Anthony A. Atkinson, Robert S. Kaplan, Ella Mae Matsumura. Madison S. Mark Young / Published by Pearson, 2012
4. Boshqaruv hisobi / Pardayev A., Pardayev B. / T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi., 2019
5. Boshqaruv hisobi /Israilov R.I., Maxsudov B.Yu.. / T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2020